

HUVEYDA

Nusretullâ CUMAHOCA

ÖZET

Klâsik Özbek edebiyatında tasavvufî şiirleriyle tanınan Hüveydâ, 18. yüzyılda yaşamıştır. Medresede eğitim görmüş ve ömrünün sonuna kadar Çimyan'da müderrislik yapmıştır. Hüveydâ, divanındaki şiirlerine göre usta bir şairdir. Eserlerinde, ilâhî aşkı ve insanı olgunluğa erdiren faziletleri terennüm etmiştir. Felsefî düşünceleri bakımından Yesevîlik ve Nakşibendîliğe bağlanan Hüveydâ'nın, insanlara daima dünyaya ait heveslerden uzak durmayı, nefsin emirlerine karşı çıkmayı, Allah'a samimiyetle ibadet etmeyi, insanı sevmeyi, mütevazî ve kanaatkar olmayı, fena hâllerden uzak yaşamayı tavsiye ettiği eserleri, pendnâme türünün en başarılı örnekleri arasında kabul edilmektedir.

Anahtar kelimeler:

Özbek, Edebiyat, Dîvân, Yesevî, Nakşibendî, Hüveydâ.

Klâsik Özbek şiirinde ve bilhassa mutasavvıf şairler arasında Hocanazar Gâybazaroğlu Hüveydâ'nın önemli bir yeri vardır. Kendisi yurdu ve ataları hakkında şu bilgileri vermektedir:

*Kemüning atı Hocamazardur,
Atasmıng atı Gâybazarardur,
Nesebde Oş u mevlüd i Çımyanı,
Garib ü hâkisâr u dil-perîşânı.*

Bu mısralar, Hüveydâ'nın adı, babasının adı, ailesinin Oş şehrinden olduğu, kendisinin de Çımyan'da doğduğunu haber vermektedir. Hakikaten babası Gâybazar Ernazaroğlu, hicrî 1104 yılında bir grup Mergilanlı ile beraber Çımyan'a göç etmiş ve burada bir kızla evlenmiştir. Hüveydâ, bu ailenin evlâdı olarak Çımyan'da doğmuştur. Doğum yılı tam olarak bilinmemektedir. Akralarının naklettiklerine göre, 1704 yılında doğmuş olmalıdır. Babası Gâybazar, Çımyan'ın tanınmış müderris ve din âlimlerindedir. Kâşgar'da meşhur Afâk Hoca'nın müritlerinden olan babası, hocasına olan sadakat ve hürmetinden dolayı oğluna Hocanazar ismini vermiştir. Hüveydâ, şairin mahlasıdır.

Hocanazar Hüveydâ, ilk eğitimini Çımyan'daki mektepte gördü. Sonra bilgisini artırmak üzere Hokand medreselerinde tahsiline devam etti. Manevî dünyasını Şark klâsik edebiyatı, felsefesi, İslâm ve tasavvuf ilimleriyle zenginleştirdi. Tahsilini tamamladıktan sonra Çımyan'a dönmüş ve muallimlik etmiştir. Şarklı eğitimcilerin bir zenaate sahip oldukları gibi Hüveydâ da muallimliğin yanı sıra dokumacılıkla meşgul olmuştur. Şairin ömrünün çoğunu eğitime tahsis ettiğini şair Nâsih şöyle anlatmaktadır:

*Tutub suhbet devam umrin bâriçe,
Be yaran talîm erdifikr u yâdı,
Debütânda sa'y eyleb tün ü küin,
Yazılğan neçe tâlibning savâdı,
Muningdek âli-himmet er anadın
Dü bâra tugmağay der heç bilâdı.*

Hüveydâ, ömrünün sonuna kadar Çımyan'da yaşamış ve 1780 veya 1781 yılında vefat etmiştir.

Edebî Mirası

Hüveydâ'dan günümüze bir divanı miras kalmıştır. Onun neslinden gelen Sirâcî, Selâhiddin Sâkıb, Semer Bânû gibi kabiliyetli şairler de

edebiyatımızda tesirli olmuşlardır. Selâhiddin Sâkıb, dedesi Hüveydâ'nın şiirlerini mükemmel bir divan hâline getirdikten sonra istinsah etmiştir.

Divanındaki şiirlerine göre Hüveydâ gazel, müstezad, rubai, çistan gazel, mesnevî gibi nazım şekillerinin ustası olan bir şairdir. Gazelleri âşıkâne ve ârifâne ruhla yazılmıştır. Aşıkâne gazellerinde, aşk-ı kâmil yolunda ve insanî kemâlât uğrunda sebat eden âşığın ruh ve beden hâli, tesir edici bir üslûpla tasvir edilmektedir. Arifâne gazellerinde ise Hüveydâ, filozof bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz gazeller, insanı manevî olgunluğa eriştiren sūfiyâne eğitim gayesiyle yazılmıştır ki ayrıca tahlil edilecektir.

Hüveydâ, muhteva ve şekil yönünden sanat değeri yüksek müstezadlar yazmıştır. Şu beytlerle başlayan bir müstezadı, şairin bu vadideki maharetini gösteren açık bir örnektir:

*Kördüm tün ü küin köçede bir mâhlikânı,
hayran bola kaldım,
Hüsnidin anı könglüm üyi taptı ziyânı,
rahsân bola kaldım.*

*Aydım: Ey peri, kayda barursen cedel eyleb?
Aççıglanıb aytur
Şûhum, ne sorarsan, ne işing bar bu zamam?
Pazmân bola kaldım.*

Müstezadın mahiyeti sadece âşık ile maşûkanın buluşmasından ve şuh konuşmaların bediî ifadesinden ibaret değildir. Bu bir tasavvufî eserdir. Bu eserde pîr ile müridin mülâkatı, aşk âdabı hakkındaki münazara tarzında aksettirilmiştir. Meselâ, Nakşibendî tarikatindeki âşık ahlâkının «Halvet der encümen» (kalabalık içinde yalnızlık, halvet) prensibi, Hüveydâ'nın müstezadında şöyle aksettirilmiştir:

*Hilvetge kiribsökdi, mence kıldı nasihat:
"Mundag deme zinhar.
El aldıda begâne-sıfat açma zebanı",
kurbân bola kaldım.*

Nesâyimü 'l-mahabbe adlı eserinde Ali Şîr Nevâî şöyle diyor: «Tekrar (Nakşibendî'den, N.C.) sordular ki, sizin tarikatınızın esası nedir? Dediler ki, halk içinde halvet: Zahir yüzünü halk bilsin ve bâtm tarafını Hak sübhânehü ve teâlâ bilsin.» Beyt:

*Ez derûn sev âsnâ v 'ez berûn bigâneveş,
İnçinin zebâ-revş kem mebuved ender cihan.*

Bu Farsça beytte şu anlatılmak istenmektedir: İçten mahbûb ile âşinâ ol; ancak dıştan kendini yabancı gibi tut. Yani, sevgili ile gönülden ittifak etmen yeterli, muhabbetini halk içinde dile getirmen âdâba aykırıdır. Böyle güzel yaratılış ve tavra insanlarda çok az tesadüf edilir. Hüveydâ, kendi beytinde, pirin müridine olan bu nasihatini dile getirmek istemiştir.

Hüveydâ, rubailerinde de semboller yardımıyla felsefî mânâları terennüm etmiştir:

*Ey bâğ-ı nezâketde kaddi serv yüzi gül
Ul yüzün erür ışk eli için kumn-yu bülbül
Reyhan ü bineşe hat-ı zülfiğni esiri
Şem-şâd ü senuber kadding aldıda iki kul*

Aşk diyarını kumru ve bülbül gibi feryada salan, ilâhi yüzdür.

Hüveydâ divanında görülen çistan gazel, kendine has bir sanat türüdür. Bu gazelde harfler ve harflerin temsil ettiği rakamlar, tasavvufî sembol görevini üstlenir. Bunu, aşağıdaki beytte görmek mümkündür:

*Başı yetmiş, yüz ayağ üç yüz bedenlik kuş kelib,
Ten tuzıda murğ-ı can sayd etmişni kördüm bu kün.*

ilk bakışta, beytte hayalî bir manzara canlandırılmak istenmiştir, düşüncesi hasıl olmaktadır. Güya yetmiş başlı, yüz ayaklı, üç yüz bedenli büyük bir kuş gelerek ten ülkesindeki can kuşunu avlayıp gitmiş. Eğer ebce hesabına göre rakamların temsil ettiği harfler yerme konulacak olursa, muamma çözülecektir. Üç rakamını ifade etmek üzere üç harften meydana gelen kelimeyi bulmak gerek. Yetmiş rakamını «ayn» harfi temsil etmektedir ve şairin ifadesine göre kuşun baş kısmını meydana getirmektedir. Yüz rakamının karşılığı olan harf ise «kaf»tır. Şair, bunun kuşun ayağı, yani bulunması gereken kelimenin son harf olduğunu söylemektedir. Üç yüz rakamını «şın» harf karşılamaktadır. Bu da kuşun bedenini temsil etmekte ve kelimenin ortasına tesadüf etmektedir. Rakamların temsil ettiği bu harfler, yani «ayn», «şın» ve «kaf» harfleri birleştirilecek olursa «aşk» kelimesi ortaya çıkar. Buna göre ten mülkündeki can kuşunu avlayıp giden «aşk» kuşu imiş. Aşkla ilgili düşünceleri harfler vasıtasıyla ifade etmek, tasavvuftaki hurûflük cereyanına mahsus bir tarzıdır. Hüveydâ, eserlerinde bu tarzı kullanmıştır. Hocanazar Hüveydâ'nın mesnevi tarzında

yazdığı *Râhat-ı Dil* manzumesi ile *İbrahim Edhem* kıssası, meşhur olmuş eserleridir. Bunlar, Hüveydâ'nın aynı zamanda bir destan şairi olduğuna delil teşkil etmektedir. Bu eserler, klâsik Özbek edebiyatının «pendnâme» türündeki önemli örnekler arasında kabul edilmektedir. Şairin kendisi, *Râhat-ı Dil* eserini şöyle tasvir etmektedir:

*Kitâbumıng atıdur Râhat-ı Dil,
Erür her birsözi tenbeh-gâfil*

Bu ifadeden, *Râhat-ı Dil* adlı eserin gafil gönülleri, nasihat nuruyla aydınlatmak isteyen terbiye edici bir manzume olduğu anlaşılmaktadır. *İbrahim Edhem* kıssası, tasavvufî ruhla yazılmış bir eserdir.

Fikirleri

Hocanazar Hüveydâ fikirleri, tefekkür tarzı ve üslûbu bakımından Hoca Ahmed Yesevî, Ali Şîr Nevâî, Babarâhim Meşreb gibi büyük şahsiyetlere benzemektedir. Beşerî değerleri terennüm etmeleri ve tasavvuf mesleğine itibar etmeleri, bu şahsiyetleri birbirlerine yakınlaştırmıştır. Hüveydâ'nın düşüncelerinde, bilhassa Ahmed Yesevî ile Meşreb'e yakınlık açıkça görülmektedir. İlâhî aşkın bu üç coşkun âşığı, Allah'a sevgi ile bağlanmak hususunda birleşirler. Yesevî'nin hikmetlerindeki

*Dünya için gam yeme,
Hakdın özgeni deme.*

tarzındaki hitabına mukabil Meşreb,

Bi Hüdâdın özgesi barça galatdur Meşrebâ.

diye haykırır. Hüveydâ ise, onlara olan yakınlığını şöyle dile getirmektedir:

*Dünyâda hây u heves kalmak abes
Bir Hüdâdın özgeni süymak abes.*

Bu, sadece vahdet, yani Allah'ın bir ve hak olduğunu kabul etmekten, iman etmekten ibaret değildir. Büyük takva sahiplerinin imanları, şüpheden uzaktır. Onların imanları, tamah ve riyadan takvaya yönelerek *bir Hüdâdın özge'sini* reddetmek, vaz geçmek ve özge ile olan gönül bağı koparmak mertebesine erişmiştir. Bazı takva sahipleri, Allah'a yönelmekle birlikte dünya nimetlerine, arzu ve heveslerine, makam ve mevkilere, şan ve şöhrete olan râğbetlerini de

muhafaza ederler. Allah, onlara da fırsat verir. Fakat başarıya eriştikçe dünyaya ait hevesler de çoğalır. Onlar dünyanın mihnetine razı olurlar ve Allah'ı unuturlar; dünyaya ait tutkular rağbet kazanır, Allah sevgisi azalır. Kendilerini dünya menfaatlerine kaptırarak Allah'a olan bağlılıkları, manasını kaybeder. Bu takva sahipleri, tamahkâr ve riyakâr olmaya başladıklarını fark etmezler. Aldatıcı nefis girdabına kapıldıklarını görmezler ve inançlarını Allah ile hesap-kitap esası üzerine bina ederler. Bunlar, İslâm'ın beş şartını eksiksiz yerine getirirler. Fakat amelde, Allah'ın hakiki dostu ve âşığı olamazlar. Çünkü menfaatleri için İslâm'ı ve şer'i hükümleri suistimal ederler. Bazı takva sahipleri, «Ben Allah 'ın birliğine ve hak olduğuna, Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna iman ediyorum. Namaz kılıyorum, oruç tutuyorum, zekât veriyorum, hac ibadetini eda ediyorum. Buna karşılık olarak Tanrı da beni cennetle mükkâfatlandırarak ve bütün günahlarımı affedecektir.» şeklinde düşünmektedirler. İlk bakışta, bunda şeriata aykırı bir şey yokmuş, her şey Kur'ân'a uygunmuş gibi görülebilir. Ancak Yesevî, Meşreb ve Hüveydâ gibi şahsiyetlerin düşüncelerine göre bu menfaatperestlik ve tamahkârlıktır. Sanki bu takva sahipleri cennet için, cennetteki huzur ve rahatlık için Tanrı'ya ibadet etmektedirler. Bu, riyakârlıktır. Bu sebeple Hüveydâ gibi suffileri ne cennet, ne havz-ı kevser, ne de diğer menfaatler ilgilendiriyor. Onlar, sadece ve sadece Allah sevgisi ve Allah'a kavuşma arzusu ile yaşarlar:

Hur ile cenneting netey, anda yüzingni körmesem,

Hasta Hüveydâ âhige havz ile kevsering kıyar.

Onlara göre ibadet, her türlü tamah ve menfaat düşüncesinden uzak ve samimi imanla yapılmalıdır.

Riya ve tamahdan uzak imana yönelmek, Allah sevgisini gönüle nakşetmek ve samimiyetle ibadet etmek, Hüveydâ'nın görüşlerinin esasını meydana getirir. Ali Şîr Nevâî, riyakâr ve tamahkâr inanç sahiplerini, riya denizinde tamah gemisine binen şeyh örneği vasıtasıyla tenkit etmiştir. Babarâhim Meşreb ise bu sahte inanç sahiplerini şöyle tarif eder:

Namâzu takvîsin zâhid kalur âlem-arâ meşhur,
Ögürüb sübhasın tinnmey işi dâim riya ermiş.

Yani namazla meşhur olmak ve durmadan

teşbih çekmek, ibadetin zahîrî görünüşüdür. Sadece bununla yetinmek de riyadır. Hüveydâ, üstatlarının fikrini tekâmül ettirerek şöyle diyor:

Yârni ister eseng mahfîy ibâdet kulakör
Hudnemâlık bile bu kalgan ibâdet ne bolur

Hüveydâ'ya göre inanmışlığın şöhreti için ibadet etmek, gösterişten başka bir şey değildir. Bu şekilde Allah'ın sevgisini kazanmak mümkün değildir. Sevgiliye kavuşmak isteyen müminin gizli ibadet etmesi, Nakşibendî tarikatında olduğu gibi gizlice zikretmesi, zahirde halk ile, bâtında Hak ile beraber olması lâzımdır. Hüveydâ, kendi düşüncesini tekâmül ettirmek maksadıyla tasavvufun en önde gelen tarikatları Yeseviye ve Nakşibendiye'nin insan sevgisi hakkındaki özelliklerini somut bir şekilde ifade etmeye çalışmıştır.

Gariplerin gönlünü kırmamak, Yeseviye'nin asıl gayelerinden biri olmasına mukabil gönül zikri ile gönül ziyareti de Nakşibendiye'nin mahiyetini tayin eden özelliklerdendir. Tasavvuf ehline göre gönül, Allah sevgisinin mukaddes evidir. Bu sebeple gönül ile Kâbe arasındaki münasebet fevkalâde önemlidir. Nevâî, Allah sevgisiyle bir gönlü şâd etmenin sevabını şöyle ifade ediyor:

Kim ki bir köngli buzugnung hatırın şâd eylegey
Anca bar kim Kabe veyrân bolsa, âbâd eylegey.

Nevâî'ye göre mahzun bir insanın gönlünü sevinçle doldurmanın sevabı; kutsal ziyaretgâh Kabe yıkılacak olsa, onu tekrar bina etmek kadar büyüktür. Meşreb'e göre, kalbinde Allah sevgisi bulunan her insanın gönlünü tavaf etmek gerekir:

Tavâf-ı âlem-i dil kıl cihanda her beşerdin sen,
Eğer bir dilni sen huzseng, yüzer Ka 'be huzulmaz mu?

Bir müminin kalbini kırmak, yüzlerce Kabe'yi yıkmak kadar büyük günahdır. Zaten bir insanın gönlünün kırılması, yüzlerce kalbi titretir.

Hüveydâ da sevabı büyük bir ibadet olan Kâbe'yi ziyaretin, yani haccın kısa ve kolay yolunu şöyle gösterir:

Bir garîbning könglini şâd eyleseng,
Yol basıb Ka 'be sarı batmak abes.

Hüveydâ'ya göre, insanı yüceltmek, Allah'ı yüceltmek kadar hayırlı bir ameldir. Yol basıp Ka'be sarı barmak'a imkân bulamayan mümin gariplerin gönlünü ihya etmekle meşgul olan kişi,

Tanrı'ya olan sevgi ve sadakatini doğrudan değil, dolaylı olarak ifade etmiş olur. Garipleri memnun ettiği için Tanrı'nın rahmeti de o insanın üstüne yağar. İslâm akaidi ile Nevâî ve Meşreb'in fikirlerinden istifade eden Hüveydâ, böylece insan sevgisine büyük önem veren şair mevkiine yükseldi. Hüveydâ'nın, insan sevgisini en ileri derecede terennüm ettiği güzel beytlerinden biri de şudur:

*Garîbni könglini buzmaq günâh-ı bî-aded ermiş,
Keffâret bolmagay yüz Ka 'beni kaytîb bina kalseng.*

Nevâî, kırık bir kalbi ihya etmeyi, Kabe'yi tekrar bina etmekle denk sayıyor. Meşreb, gönül yıkmayı, yüzlerce Kabe'yi yıkmakla bir kabul ediyor. İslâm'da keffâret müessesesi vardır. Bunun manası, işlenen günahtan arınmak için bedelini ödemek demektir. Hüveydâ'nın bu hususta üstatlarından daha şiddetli olan fikrine göre, garibin gönlünü kırmak, hiçbir ölçüye sığmayacak kadar büyük ve bedeli ödenemeyecek kadar ağır bir günahdır. Yüz Kabe'yi tekrar bina etmek mümkün olsa bile bu günahtan kurtulmak mümkün değildir.

Tasavvuftaki ruh ile beden tezadının, Hüveydâ'nın düşünce dünyasında önemli bir yeri vardır. Tasavvuf ehline göre, bedenle iftihar etmek, onu süsleyip güzelleştirmek ve rahata kavuşturmak, ruhu öldürür. Ruhunu beden yükünden kurtarmak ve varlığa karşı duyuları bağıllık hissini mağlûp etmek ise insanı manevî olarak temizleyerek gerçek ilâhî aşkın arş-ı a'lâsına yükseltir. Hem varlığa meyiletmek, hem de aşk davasını sürdürmek ise riyadır:

*Ey Hüveydâ, ten semürtib eyleseng da 'vâ-yı ışk,
Dilde derding, rûy-ı zerdîng bolmasa, yalğan erür.*

Gönlünde aşk derdi bulunan âşğın çehresi de safran gibi olur; vücuda karşı iştiyakı ve rağbeti kalmaz. Aşk yoluna giren âşık, candan geçmediği takdirde cânâna kavuşamaz:

*Tarîk-i ışk-arâ koyseng kadem, candın güzer eyleb,
Ölümdin ilgeri ölgil, teningni der-kefen klgil.*

«Ölümdin ilgeri ölmek ve tenni der-kefen kılmak, bedeni ve varlık karşısında duyuları bağıllık hissini mağlûp etmek, şeytanın eseri olan nefsi ve gururu öldürmek demektir. Ali Şîr Nevâî, şiirlerinde şevkle terennüm ettiği mecazî ve hakiki aşkın gayesini ve aşkta ölmenin mahiyetini şöyle ifade etmişti:

*İkkisidin gerçi âşık ölmegi lâzım kelür,
Barı ul ölmek ki, bolgay zımnuda yüz ming hayat.*

Hüveydâ'nın beyti ile Nevâî'nin beyti, mahiyet itibarıyla hem-âhenktir. Bu beytlerde ümitsizlik, düşkünlük, bedbinlik, dünyayı terk etmek değil, bilâkis hayata bağıllık, geleceğe güven ve ümitli olma hâli kuvvetle ifade edilmektedir. *Tenni der-kefen kılmak*, vücudu dünyaya ait hırs ve heves bulaşığından temizlemek demektir. Temizlenen vücutta ise ruh kuvvet kazanır ve kuş gibi kanatlanır; yaşama imkânı bulur. Hüveydâ'nın sözünü ettiği *ölümdin ilgeri olmak* anlayışının arkasında da Nevâî'nin dile getirdiği *yüz ming hayat* bulunmaktadır.

Hüveydâ'ya göre aşk mezhebinde tekebbür, sınıf ve ırk ayırımı, müridi *vesveseye* düşürerek Hak yolundan azdıran illetlerdir. Şair, sîreti kâmil olan âşğî şöyle tarif ediyor:

*Uşbu tarîk-i ışk-arâ hoca vü şeyhlik ne sûd,
Bende-i kemterîn kerek, âşık-ı hâk-ipâ kerek.*

Hüveydâ, mizacında alçak gönüllülük ve itaatkârlık faziletleri tecessüm eden müridin aşk-ı kâmile erişeceğini ve ancak bundan sonra ma'sûk-ı mutlaka lâıyk olabileceğini düşünür.

Hüveydâ, insanların aşağılanmasına razı değildir. Herkese dostluk inancıyla ve iyiliksever insanlık kültürüyle yaklaşmayı tavsiye eder:

*Eğer her kimni körseng, Hızır bolgay deb tavâf eyleb
Ki heftâd u dü millet halkı birle âşnâ bolgil.*

insanın değerini fevkalâde takdir eden şair, karşılaştığı herkesi Hızır aleyhisselâma tesadüf etmiş ve kendisine büyük baht ve devlet nasip olmuş gibi yüceltmek gerektiğine inanır. En önemlisi şudur ki, Hüveydâ sevgide millet ayırımı yapmaz.

Şairin nazmındaki muhabbet tasviri, ebedî çehreye ve ebedî güzelliğe karşı duyulan çılgın aşktır. Hüveydâ, ebedî dünyanın sırlarını, büyüleyiciliğini ve hadiselerini şerh ederken hayrete kapılır.

*Bâkiy yüzñifâniy köz birlen köralmessen dedi, Vah,
kaçan bolguldururbu çeşm-i fâniydin halâs.*

Hakikaten Hüveydâ'nın nazmında ve genel olarak tasavvuf edebiyatında övülen güzellikleri, âni dünya menfaatlerine çevrilen âni gözlerle

görmek mümkün değildir. Ne zaman emanet ve âni dünya menfaatlerinden yüz çevrilir ve dünyaya ait heveslerden vaz geçilirse, o zaman kalp gözü açılır ve ebedî dünyaya ait manzaralar apaçık görülür. Hayatın sırlarını çözmek, dünyayı hakiki çehresiyle görmek, hakikati kavramak ve insanı olgunluğa ulaştıran kademelerden geçerek yükselmek için Hüveydâ'nın nazmını daima rehber edinmek lâzımdır.

Hâk-i Pâyı Yansılar Bol

Klâsik edebiyatımıza ait eserler, millî eğitim ve öğretimin unsurlarından biridir. Derslerde esas olarak bu tür eserlerin tahliline yer vermek lâzımdır. Bilhassa Hüveydâ'nın eserleri millî terbiyenin öğrenilmesinde vasıta olarak kullanılabilir.

Hocanazar Hüveydâ'nın her eserinden İslâm ve tasavvufa ait nurlar saçılmaktadır. Şair, her şiirinde İslâm ve tasavvufun en insanî ve hayat bahşeden meselelerini ârifâne telkin etmektedir. İslâm ve tasavvufta merkezî olmayan, ikinci dereceli yahut önemsiz hiçbir mesele yoktur. Çünkü bu öğretinin her uzvu kâmil insanı şekillendirmeye yöneliktir. Peygamberimizin hadis-i şeriflerinde de ifade ettikleri gibi, «*din, nasihatten ibarettir.*» Kâmil insanlık yolu olan tasavvuftaki on makamdan birisi de nasihat dinlemektir. Hüveydâ'nın eserlerinin arkasındaki temel düşünce de insanı nasihat vasıtasıyla kemâle ulaştırmaktır. Seyyid Kâsımî, *Hakikatnâme* adlı eserinde tasavvufu şöyle tarif eder:

*Tasavvuf barçası pend ü edebdür,
Niyaz ü sîdk-ı dil birle talebdür.*

Hüveydâ'nın pend ve edebden uzak herhangi bir eserinden söz etmek zordur. Aksine Hüveydâ şiirinin genel karakterini edeb teşkil etmektedir. Onun şiirleri, bu özelliği ile insanlık ve bilhassa genç nesiller için manevî kaynaktır. Şair, *Hâk-i pây-ı yahsılar bol* gazelinde, kâmil insanda bulunması gereken faziletlerden şöyle bahseder:

*Hâk-i pây-ı yahsılar bol hâk bolmasdın burun,
Bu kara yer koynu senge çâk bolmasdın burun.*

Hâk, insan vücudunun yaratıldığı topraktır. *Pây* ise ayak demektir. *Hâk-i pây-ı yahsılar bolmak*, iyi insanların ayağının altına toprak gibi döşenmek veya ayağının tozu hâline gelmek demektir. Bu

beytte, iyi insanlara hizmet etmek, sadakatle bağlanmak ve muhabbet duymak, tavsiye edilmektedir. Bu nasihat, eğer kupkuru bir ifadeyle dile getirilmiş olsaydı, herhâlde hoş ve tesirli olmazdı. Şair, insanda tesir uyandırmak için nasihatı ahirete ait bir delille açıklamaktadır, insan ölünce, *kara yer koynu* ona *çâk* olur; yani mezar kazılarak defnedilir: Sonunda insanın bedeni hâk, yani toprak olur. Bu sebeple şair, düşüncesini mantığın kabul edeceği şekilde dile getirerek «*ey insanoğlu, bir gün toprağa karışacaksın; karışmadan önce toprak gibi iyilerin hizmetkârı ol*» demek suretiyle ders vermektedir.

İnsanlara iyilik edilemiyorsa hiç olmazsa fenalık da edilmemesi, atalarımız tarafından sık sık tekrarlanan hikmetlerdendir. İslâmiyet'te mümin için şiddetle yasaklanan fenalıklardan biri de gıybettir:

*Mö 'mineni gıybetidin munda ağzırıpâk kıl,
Anda düzahnu otı misvak bolmasdın burun.*

Bir kimsenin ayıbını veya eksikliğini, kendisinin bulunmadığı bir sohbetle dile getirmek gıybettir. *Kur'ân-ı Kerîm'de* gıybet, ölen kardeşin etini yemekten daha ağır bir günah olarak lânetlenmiştir. Buna göre gıybet etmeyi, insanlık dışı bir davranış olarak değerlendirmek mümkündür. Hadîs-i şerifte, sadece gıybet etmek değil, hattâ gıybet edilen bir sohbeta katılmak ve mümin kardeşini gıybetten koruyabileceği hâlde korumamak da ağır günah sayılmıştır.

İslâm ahlâkında fena hâllerden biri sayıldığı için Hüveydâ, gıybeti ayrı bir beytte söz konusu ederek ondan vaz geçmeye davet ediyor. Şair, ağzın gıybetten temizlenmesini şart sayıyor. Eğer insan ağzını gıybetle kirletecek olursa, öbür dünyada misvak yerine cehennem ateşiyle temizlenir. Hüveydâ, *düzah otı* ile *misvâk'ı* beraber kullanarak ahlâkî bir meseleyi tesirli şekilde ifade edebilmiştir.

Kâmil insan için en önemli faziletlerden birisi de kanaattir. Kanaat, insanı aç gözlü olmaktan korur. Şair, aynı gazelinde bu konuya da açıklık getirir:

*Körsetib genc-i kanâat, aç közingni sayd kıl,
Közleringni kâsesiga hâk tolmasdın burun.*

Hadîs-i şerifte şöyle denilmiştir: «*İnsana bir vadi dolusu dünyalık verilse, o, ikinci vadinin de verilmesini ister. İkinciden sonra üçüncüyü,*

dördüncüyü....ve onun nefti asla doymaz. İnsanın gözünü sadece toprak (mezar toprağı) doyurur. Her kim tövbe ederse Allah onu bağışlar.» Hüveydâ, hadiste sözü edilen ölüm hükmünü hatırlatarak toprak dolmadan önce aç gözü doyurmanın çaresini gösterir. Aç gözü davası genc, yani hazinedir. Böyle olunca, onun ağzını hazine ile doyurmak lâzımdır. Fakat aç gözü avlamak için dünya hazinesini değil, kanaat hazinesini seferber etmek gerekir. Bundan sonraki nasihat alçak gönüllülük ve tamah etmemek husûsundadır:

*Har u hâsnı yastamb kılma tama 'dm bir hase,
Kabring üzre tüde-i hâsâk unmasdm burun. ^*

İnsan âni dünyadan ebedî meskenine intikâl edince kabri üstünde otlar biter. Mevsimi geçince otlar kuruyarak çöp yığımına dönüşür. İnsanın bedeni bu çöp yığımının altında kalır. Hüveydâ'nın düşüncesine göre, insanoğlunun sonunda bedenlen çöp yığımından da aşağı vaziyete düşmeden önce, dünya malından bir zerreye bile tamah etmeksizin çöp gibi tevazu makamına erişmesi akıllılık olur.

Müminlerin kalbini kırmamak, onları üzmemek, bilâkis sevindirmek, tasavvufî edebiyatın insan sevgisiyle ilgili en önemli gayelerindendir. Ali Şîr Nevâî ile Babarâhim Meşreb'in yukarıda zikredilen beytleri, bunun parlak örnekleridir. Mutasavvif şairler, müminlerin kalbini Kabe'ye benzetirler. Çünkü iman eden bir insanın kalbinde Allah daima mevcuttur. Bu sebeple Allah'ın evine dönüşen mümin kalbini sevinçle doldurmak, Kabe'yi imar etmek gibi sevap, müminin kalbini kırmak da Kâbe'yi yıkmak kadar günah sayılır. Hüveydâ, sıradaki beytinde bu suffiyâne görüşünü terennüm etmektedir:

*Kılma gamgin mü 'mineni, könglini şad eylegil,
Tangla mahşer deştide gammâk bolmasdm burun.*

Hüveydâ bu beytinde, Meşreb'den farklı olarak müminin kalbini kıran bir kimsenin mahşer günü bu günahı için Tanrı huzurunda kederli bir şekilde cevap vereceğini bildiriyor. Yani kıyamet günü Tanrı huzurunda mahcup olmamak için müminlerin gönlünü şâd etmek lâzımdır.

Hadîs-i şerifte şöyle denilmiştir: «*Haberiniz olsun ki, ömrünüzün kalan kısmı tıpkı yaşadığımız günün kalan kısmı gibidir.*» Bu ifade, gazelin son beytinde şöyle terennüm edilmiştir:

Ey Hüveydâ, keçeler yığlab yakangı çâk kıl, Dâmen-i subh-ı kıyâmet çâk bolmasdm burun-

Akşam ile tan vakti arasında bir gecelik hayat vardır. Bilmek gerekir ki, insan ömrü yahut ömrün kalan kısmı, akşam ile tan vaktinin arası kadar kısa ve çok çabuk geçen bir zamandır. Gecenin sonunda feleğin yakası yırtılıp tan atar. Bunun her günkü sabah değil, kıyamet sabahı olması da mümkündür. Yani her sabahı, kıyamet vakti olarak kabul edip beklemek lâzımdır. Geceyi ganimet bilerek Tanrı karşısındaki borç ve günahları kıyamete bırakmadan ibadet, tövbe ve tazarrularla sabahı karşılamayı âdet edinmek farzdır.

Tasavvufî edebiyatta genel olarak bu gazeldeki mazmun ve mevzuları işleyen eserler çoktur. Bu gazel, bilhassa Özbek edebiyatında Turdî Ferâğî'nin *Cism-i kanundın nefes târi üzülmesdm burun* mısraı ile başlayan Türkçe muhammesiyle hem-âhenktir. Bu eserler sadece mazmun ve mevzu yönünden değil, şekil özellikleri yönünden de birbirine yakındır. Turdî Ferâğî de, Hüveydâ da zamanı ifade etmek üzere *burun* kelimesini redif olarak kullanmışlardır. Her iki şair de ahlâkî düşünce ve nasihatlerini tesirli ifade edebilmek için bend ve beytlerinde âhîret hükmünü hatırlatmaktadırlar. Hüveydâ'nın özelliği, düşündüklerini Turdî gibi dokuz bendden müteşekkil mürekkeb muhammes hâlinde değil, sadece altı beytten ibaret sade gazel şeklinde ifade etmiş olmasıdır. Bu gazel, ruhu ve üslûbu yönünden kolay nüfuz edilebilen bir eserdir. Gazelin edebî değeri ve şair Hüveydâ'nın ustalığı şudur ki, bu muhtasar gazelde kâmil insan ahlâkı için şart olan altı fazileti aksettirmiş olmasıdır. Birinci beytte alçak gönüllü olmak, ikinci beytte gıybet etmemek, üçüncü beytte kanaat etmek, dördüncü beytte tamah etmemek, beşinci beytte kimseyi incitmemek, altıncı beytte ibadet etmek, müminlere riayet etmeleri gereken hareket tarzı olarak tavsiye edilmektedir. Bütün beytlerde aynı düşüncenin terennüm edilmiş olması sebebiyle eser yek-âhenk bir gazeldir. Eser, ruh terbiyesinin ele alınmış olması sebebiyle de ârifâne gazelin güzel bir örneğidir.

Aslına Dönme Marifeti

Arzu edilen kâmil insan tipinin önemli özelliklerinden birisi de kendi nefisini mağlûp

edebilecek metanete sahip olmasıdır. Aslında Allah, Adem'i nefis belâsından uzak olması için topraktan yaratmıştır. Nâsirüddin Rabgûzî'nin yazdığına göre Allah, «Adem'i yaratacağım» dediği zaman bütün varlıklar, «bizden yarat» diyerek harekete geçtiler. Dağ «ben kutluyum», deniz «ben heybetliyim», altın «ben azizim», gök «ben yüceyim» demek suretiyle kendilerini methettiler. Sadece toprak tevazu ile «ben herkesten zayıfım, ayak altında yatan mütevazı bir nesneyim, benim gururlanacak hiçbir şeyim yok» demiş. Bunun üzerine Allah, Adem'i topraktan yaratmış. Toprağın mütevazılığı cisminde değil, bilâkis isminde tecessüm etmiştir. Eski kaynaklarda toprak, tübrak (her şeyden aşağıda olan) şeklinde yazılmıştır. Bu isimlendirme de toprağın maddî âlemin dibinde ve bütün varlıkların hepsinin altında yer aldığını doğrulamaktadır. Rivayete göre İblis bir gün yetmiş bin meleklerle beraber gökten Adem'in yanına gelir ve eliyle Adem'in karnını yoklar. Adem'in karnının boş olduğunu görünce meleklerle dönerek, «Bunu yoldan çıkarmak kolay olacak?» der. İhtimâl, insanoğlu nefisine bu boş karnı sebebiyle yenilmiştir. Adem, zamanla iblis'in idaresi altındaki nefis devinin hücumu karşısında gündün güne aslını unutarak yabancı hasletleri benimsemeye başladı. Allah, insanoğlunun iblis'in tazyikine ve nefsin davetine esir olduğunu elbette bilmekte ve bu-sebeple mukaddes kelâmı *Kur'ân-ı Kerîm*'inde kullarını bu durumdan tekrar tekrar haberdar etmektedir Nefsin bozguncu ve helak edici özelliği *Kur'ân-ı Kerîm*'de şöyle ifade edilmektedir: «Eğer hakikat, onların heveslerine uysaydı, elbette gökler, yer ve onlarda bulunanlar bozulup helâk olurlardı.» (Mü'minûn, âyet: 71) Yani nefse uyararak Allah'a şirk koşmak günahdır. Nefis, insanın maneviyatını, mefkûresini ve imanını mahvedici çirkin bir âmildir. Bilhassa rehberlik edenlerin nefislerine uymaları, insanlık için büyük bir âfettir. Muhammed Sâdık Muhammed Yusuf, İman adlı eserinde, «Nefsin en büyük zararı, hükümdarlar tarafından gelir. Aslında onların görevi, yer yüzünde adaleti tesis etmektir. Eğer onlar nefislerine uyararak güçlü olanlara hizmet eder de zayıf olanlara zulmederlerse, yer yüzünde fesat -peyda olur.» demektedir. Tanrı teâlâ âyet-i kerîmelerinden birinde, Dâvud aleyhisselâm kıssasında, hükümdarları nefis belâsından haberdar etmektedir: «Ey Dâvud, şüphesiz seni yeryüzünde halife kıldık. O hâlde insanlar arasında adaletle

hükmet, heveslerine uyma, yoksa Allah seni yolundan saptırır. Doğrusu, Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin azap vardır.» (Sâd, âyet: 26)

Nefsin çirkin görünüşü, tasavvufi edebiyatta da geniş şekilde işlenmiştir. Bilhassa Yesevî tarikatında nefisle mücadele, en büyük önemi haizdir. Ahmed Yesevî, nefisle mücadele hakkında şunları söylemektedir:

*Nefs yolğa kirgen kişi resvâ bolur,
Yoldın azıb, tayıb, tozıb, gümrah bolur.
Yatsa, kopsa şeytan bile hem-rah bolur,
Nefsni tebkıl, nejsni tebkıl, ey bedkirdâr.*

*Nejsing seni âhir demde gedâ kılğay,
Din üyini gâret kılıb eda kılğay,
Olar vaktde imânıngdin cüddâ kılğay,
Akil erseng, nefsi-i beddin bolğın bîzâr.*

Ahmed Yesevî'nin şerhe muhtaç olmayan bu nasihatleriyle onun *Tuprak bolğıl, âlem seni basıb ötsin* ögüdünden bir sonuç çıkarmak gerekirse, şairin, insanlığı aslını anlamaya ve aslına dönmeye davet ettiğini söylemek mümkündür.

İslâm ve tasavvufdaki nefis meselesi, Hocanazar Hüveydâ'nın eserlerinde de önemli bir yer işgal eder. Onun, *Nefsing seni kattıg belâ* diye başlayan gazeli, klâsik Özbek edebiyatının nadir pendnâmelerindendir.

*Nefsing seni kattıg belâ, elbette urgilpây' anga,
Her dem seni otka salur, zınhar berve rây anga.*

Gazelin birinci mısraından anlaşılmaktadır ki, Hüveydâ'nın düşüncesi, Yesevî'nin nefis belâsını haber veren ve Nefsni tebkıl tarzındaki ifadesiyle denk düşmektedir. *Nefsge pây urmak*, nefis belâsını tekmelemek, ondan üstün olmak, ona karşı galip gelmek demektir. *Nefsge rây bermeslik*, nefsin hücumuna fırsat vermemek demektir. Bunun aksini yapmak, insanı büyük bir belâya sürükler ve ebediyen cehenneme mahkûm eder. Bu gazel bize, Hüveydâ'nın Yesevî tarikatının samimi müntesiplerinden ve Yesevî hazretlerine sevgiyle bağlanan muakkiplerinden biri olduğunu göstermektedir.

Nefis, klâsik Özbek edebiyatında vahşi, aç gözlü, doymak bilmeyen dev şeklinde tasvir edilir. Bu tasvirlerden sanatta, «nefis devi» istiâresi zuhur etmiştir. Nefis galesiyle her tarafa durmadan saldıranlar, nefis devini sırtında taşıyan kölelere

benzetilmiştir. Hüveydâ, bilir bilmez omzuna nefis devini bindiren köleler hakkında şöyle diyor:

*Aytur senge yükleb yükün: Ul işni kıl, bu isni kıl!
Aksini ey leb sözünü, heç kalmağul pervây anga.*

Kardeş halklardan birinde, «Akılsız baş, ayağa rahat vermez» (Akılsız başın zahmetini ayaklar çeker) diye hikmetli bir söz var. Hakikaten nefsin emrine giren baş, vücudu sıkıntıya sokar. Nefis devi, kölesini imanından ayırır; ondaki şükür ve kanaat hissini söndürür. «O işi yap, bu işi yap!» demek suretiyle onu her gün yeni arzular, yeni makamlar ve şan-şöhret ümidiyle hırs ve heves sarayına doğru sürükler. Dünya gailisine dalan insanoğlu, böyle hoşuna giden şeyler karşısında nefisine hâkim olamaz. Aslında Hüveydâ'ya göre nefis deviyile mücadele etmek çok basittir: irade ve imanı kuvvetlendirmek, nefis devinin emrettiklerinin aksini yapmak ve onun tahriklerine itibar etmemek. Nefsin söylediklerini dikkate almak, onu yüceltmek demektir. Nefse itibar etmek ise, onu azdırmakla aynıdır. Azgımlaşan nefis de isyan etme cesaretini göstererek sahibini mağlûp eder:

*İzzetga tıl ferbih bolub isyan sarı bolğay dilîr,
Eyleb ayağ astıda hâr, çoğ neyzesini say anga.*

Bu sebeple bilge Hüveydâ, nefsin menfaatlerinden yukarıda olmayı, onu ayaklar altına alarak tahkir etmeyi ve kıpkızıl kor mızrağını saplayarak yakmayı tavsiye ediyor. İtibar etmek şöyle dursun, harekete geçtiği hissedildiği anda nefsin derhâl kontrol altına alınması lâzımdır:

*Öz râyige koysang anı, bir demde ejderhâ bolub
Başing yutarga oğragay, erkingni berme bay anga.*

Nefsin şeytanî hevesleri, menfaat cenderesindeki insanlara çok şirin görünür. Onun iradesine bir an itaat edilecek olursa, arzuları şiddetlenerek ejderhaya dönüşür ve insanın başını yutmaya hazırlanır. Bu yüzden felâkete uğrayan ve nefsinin esiri olan insanlar için halk arasında «falân kişinin nefsi başına belâ oldu», «filân kişinin nefsi başını yedi» ibareleri kullanılmaktadır. Aşırı

heveslere kapılmak, nefsi tahrik edici tehlikeli bir davranıştır. Makul ölçüler içerisindeki heves, aslında makbul bir duygudur.

*Üzgül hevesni harını dil bağdın eyleb şitâb,
Rîşe alıb mehkem bolur, berserig zamâne cây anga.*

Hakikaten heveslere şiddetle kapılan gönül bağı, nefis ve arzu dikenleri istilâ eder. Heves dikeninin yeşerdiği hissedilince derhâl yolup atmak, her müminin selâmeti için sembolik bir davranıştır. Heves dikenini gönül bağına asla yaklaştırmamak takva alâmetidir. Bu fazilet, kâmil insanlara mahsus bir davranıştır.

Hüveydâ, beşerî olgunluğa erişmek için devamlı gayret sarf eden ve bütün müminleri de Hak yoluna, hidayete çağıran mürebbî bir şahsiyettir. Gazelin makta beyti, şairin bu mukaddes mesleğini bir defa daha doğrulamaktadır:

*Miskin Hüveydâ, sen anı nâgâh köterse başını,
Taktvî tayağı birle çap, hergiz dedürme vay anga.*

Hüveydâ'nın ifadesine göre, nefis devi ansızın isyan edecek olursa, hemen ölmesi için takva sopsasıyla vurmak lâzımdır.

Yüzyıllar içerisinde nefsin tesiriyle insanoğlunun sadece ruh dünyası değil, bedeni de değişti. İnsanoğlu toprak gibi mütevazı olmayı terk etti; gurura kapılarak dağdaki «kutluluk», denizdeki «heybet», altındaki «azizlik», gökteki «yükseklik» davasına kalkıştı.

Hüveydâ'nın gazeli, insanın aslına dönmesini, toprak gibi olmasını telkin etmektedir. Şiirin merkezinde, insan tabiatındaki nefis illetiyle mücadele etmek gibi ahlâkî bir mesele bulunmaktadır. Mesele, şiirin tamamında mantık silsilesi içerisinde tedricî surette ve bedîî olarak telkin edilmektedir. Her beyt müstakil bir mazmuna sahiptir; ancak bunları ayrı olarak tasavvur ve tahlil etmek mümkün değildir. Gönül temizliğinin ve insanın kendi kendisiyle olan mücadelesinin tasvir edilmesiyle, mümin insanda İslâmî inanç ve suffiyâne saflığın sağlam olması gereği vurgulanmaktadır. ■

HÜVEYDA

Nusretullâ CUMAHOCA ABSTRACT

Hüveydâ who was famous for his mystic poems in classical Uzbek literature lived in 18th century. He was educated in Madrasah and taught in Çinyan till the end of his life.

When we have a brief look at his poetry in his Divan, we can easily see that he is a master poet. In his poetry, he tackled the virtues which carry the man to perfection in the context of the divine love.

In the philosophical perspective he was a disciple attender of the Yesevî and Nakşibendî movements and he always preached humanity about refraining from the experiences of the Material world and instead dedicating to God in a great sincerity, loving others, being humble, and satisfied with what they had in a style which is commonly known as "Pendnâme".

Key Words:

Özbek, Literature, Dîvân, Yesevî, Nakşibendî, Hüveydâ

Хувейда

Нусретулла Джумаходжа